

М. И. ОСТРОВСКИЙ

Погребения культуры
шнуровой керамики
близ с. Липа Ровенской области

Резюме

Публикуются памятники культуры шнуровой керамики близ с. Липа Ровенской области, открытые в конце 30-х годов, дающие представление об обряде погребений и солгвождающем инвентаре. Они относятся к раннему периоду эпохи бронзы и могут быдатинованы приблизительно началом II тысячелетия до н. э., синхронные памятникам группы Хлопице — Веселе (1900—1800-е годы до н. э.).

В. В. ОТРОЩЕНКО

Про зображення
на сокирці
доби пізньої бронзи з Керчі

Серед нечисленних пам'яток образотворчого мистецтва доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я привертає увагу плоска бронзова сокирка з боковими виступами та широкою п'яткою (обухом), що походить з Керчі (рис. 1, 1) ¹. На обох площинах знаряддя вирізьблена фігурка рогатої тварини, у якій над головою знак у вигляді вписаного коло хреста. Трохи нижче від знака (його з певністю можна назвати солярним) зображені концентричні півкола, що розходяться від бічних виступів.

Рідкісна знахідка привернула увагу дослідників. Було встановлено, що вона походить з Малої Азії, де для неї знайдені близькі аналогії ². О. О. Йессен вказав на вагомість керченської знахідки як свідчення існування торговельних зв'язків між степовим Причорномор'ям та Малою Азією в доскіфські часи ³. О. М. Джапарідзе на підставі аналізу мистецтвостей використання предметів такого типу дійшов висновку, що вони могли застосовуватись саме як сокири ⁴, а Й. Ядін вважає їх бойовими сокирами ⁵. А. О. Щепінського керченська сокирка цікавить як предмет — носій солярного знака ⁶.

Однак ніхто з археологів не зробив спроби розгадати зміст рисунка, вирізьбленого на сокирці. По-різному тлумачилось зображення тварини з коротким тулубом, стрункими ногами, довгастою і вузькою голівкою, яку прикрашали великі роги. Ось деякі з визначень: «бик» ⁷

¹ А. Таггрен. La Pontide Préscythique.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 180 рис. 103.

² Б. А. Куфтин. Урартський «колумбарий» у подножжя Арарата и куро-аракський неолит.—Вестник Государственного музея Грузии, XIII. Тбилиси, 1944, стор. 30, рис. 23а, 7—11.

³ А. А. Йессен. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, стор. 32.

⁴ О. М. Джапаридзе. Бронзовые топоры Западной Грузии.— СА, XVIII, 1953, стор. 295, 296.

⁵ Y. Yadin. The art of warfare in Biblical lands. London, 1963, стор. 184—185.

⁶ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, 1961, № 2, стор. 231.

⁷ А. А. Йессен. Вказ. праця, стор. 32.

«бик» (?)⁸, бик або олень»⁹, «символічна рогата тварина»¹⁰. Характерно, що ніхто не пояснює, чому це бик, а не олень.

Звертаючись до зображення на сокирці, потрібно, передусім, підкреслити його культовий характер. Солярний знак над головою тварини не залишає в цьому ніяких сумнівів. Риси стрункої фігурки істоти видають в ній оленя і лише роги нагадують про бика. Мабуть, перед нами фантастична тварина (монстр), що сполучає в собі риси оленя та бика.

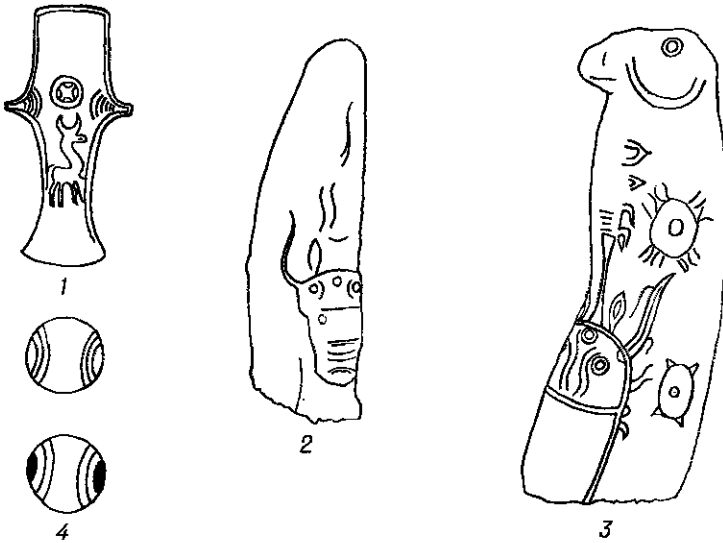

Рис. 1. Зображення на виробах доби міді—бронзи:

1 — бронзова сокирка з Керчі (за Тальгреном); 2—3 — мінусінські стели (за С. В. Кисельовим); 4 — знаки на трипільській кераміці (за Б. О. Рибаківим).

Це справді символічна фігура, створена уявою віруючих людей бронзової доби. Можна навести чимало прикладів подібного відображення в легендах та іконографічних матеріалах¹¹.

Пояснення треба шукати в тенденціях розвитку ідеологічних уявлень, які завжди залежали від міри розвитку виробничих сил. М. Я. Марр проаналізував лінгвістичні матеріали щодо групи тварин, які в той чи інший час використовувались як засіб пересування. Учений довів, що при зміні однієї тяглової тварини іншою на останню перепадають не тільки основні транспортні функції попередниці, а також її родове ім'я, а значить, і зв'язані з нею ідеологічні уявлення¹². Яскравий приклад на підтвердження такої думки дає Месопотамія, де коня називали «ослом гірської країни», оскільки там до появи коней основною транспортною одиницею був осел¹³.

Виятково важливе значення для розуміння композиції на сокирці

⁸ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, 1961, № 2, стор. 231.

⁹ О. М. Джапаридзе. Бронзовые топоры Западной Грузии.— СА, XVIII, стор. 295.

¹⁰ M. Gimbutas. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe. Paris—London, 1965, стор. 512.

¹¹ J. Gardner Wilkinson. A popular account of the ancient Egyptians. London, 1890, стор. 225—227, рис. 244, 1—6.

¹² Н. Я. Марр. Средства передвижения, орудия самозащиты и производства в доистории. Л., 1926.

¹³ Б. Л. Богаевский. Изображение лошади в позднеархаическом обществе Днестро-Днепровского района.— Сообщения ГАИМК, 1931, № 1, стор. 25.

має знахідка в одному з пазирикських курганів коня в оленячій масці¹⁴ (тобто коня з оленячими рогами). Для нас важливо, що маска символізувала сонячне божество¹⁵.

Оскільки на керченській сокирці зображений олень з бичачими рогами, то, мабуть, можна припустити, що культ оленя і бика в якийсь період часу співіснував. Шанування оленя виникло серед мисливських племен в глибоку давнину і вже в неоліті набуло цілком чіткі і виразні риси¹⁶. За енеолітичний час та добу бронзи культ оленя, пов'язаний з шануванням сонця, продовжує існувати¹⁷.

Культ бика виникає пізніше, з переходом людини до відтворюючих форм господарства. З економічної точки зору бик досить широко витісняє сонце. В ідеології заміна оленя биком проходила повільніше. Так, у трипільців шанується і олень, і бик¹⁸. Така сама картина і в Малій Азії на рубежі III—II тисячоліття до н. е. В царських похованнях Аладжа Хююка разом з ритуальними черепами биків знаходяться наверху з фігурками оленя або бика, вкритими солярними знаками¹⁹. Так відбувалось створення символічного образу оленя-бика.

Щось подібне ми спостерігаємо і далеко на сході, на пам'ятках з Мінусінської улоговини, на стелах. Тут наочно можна спостерігати еволюцію оленячих рогів у бичачі. Поступово дві основні віти оленячого рога втрачають бокові відростки, які з часом стають орнаментальним додатком вже на бичачих рогах, а потім і зовсім зникають (рис. 1, 3)²⁰. С. В. Кисельов схильний пояснювати цей цікавий факт як «прояв зміни одного тваринного символу іншим в залежності від зміни господарської ролі оленя та бика»²¹. Не меншу цікавість, ніж сама фігурка тварини, становлять знаки над її головою. Дослідники сокирки згадують солярний знак і не звертають уваги на бічні концентричні півкола біля виступів зняряддя. А між тим півкола були складовою частиною композиції зображення. Про це свідчать все ті ж мінусінські стели. На чолі бикоподібної личини одного з ідолів видовбано круглу заглибину в центрі та ще дві трохи нижче по боках. Бічні заглибини вміщені у півкола, що спрямовані дугами одне до одного і до заглибини в центрі (рис. 1, 2)²². Таким чином, розташування центральної заглибини і півкіл таке, як і на сокирці з Керчі. На іншій личині у такому самому порядку вирізьблені три концентричні кола (рис. 1, 3)²³.

На трипільській кераміці зустрічаються знаки у вигляді направлених одне до одного концентричних півкіл, вміщених у коло (рис. 1, 4)²⁴. Б. О. Рыбаков схиляється до думки, що ці півкола символізують фази місяця²⁵. Зображення солярного знака (трохи вище і між півколами) на мінусінських істуканах і сокирці з Керчі дозволяють припустити інше їх тлумачення.

¹⁴ С. Руденко. «Скифское погребение» Восточного Алтая.— Сообщения ГАИМК, 1931, № 2, стор. 27.

¹⁵ И. А. Мещанинов. О применении лингвистических материалов при исследовании вещественных памятников.— Сообщения ГАИМК, 1932, № 1-2, стор. 10.

¹⁶ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. К., 1969, стор. 219—221.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, стор. 14, 15.

¹⁸ Там же.

¹⁹ K. F. A. Schaeffer. Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948, tab. XL, E, рис. 178, 4; 179, A—B.

²⁰ С. В. Киселев. Семантика орнамента карасукских стел.— ИГАИМК, вып. 100. М.—Л., 1933, стор. 284, рис. 3.

²¹ Там же.

²² Там же, стор. 283, рис. 1.

²³ С. В. Киселев. Семантика орнамента карасукских стел.— ИГАИМК, вып. 100, стор. 285, рис. 3.

²⁴ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, рис. 7, 14—15.

²⁵ Там же, стор. 30, 31.

Виходячи з того, що олень у деяких народів, зокрема у скіфів, виступає як символ сонця і його руху по небу²⁶, можна припустити, що система розташування кола та півкіл означає появу сонячного диска з-за обрію, підйом його у небесну височінь і зникнення світила за горизонтом. Такий же зміст, певне, закладений і в трипільських дисках з концентричними півколами. Б. О. Рибаків зазначає, що вони вміщуються в середині спіралей, на традиційному місці солярних знаків, і вбачає в них графічно виражену ідею часу²⁷. У максимально конкретизованому вигляді розглянута нами схема знайшла відтворення на мінусінській стелі Червоний камінь. З пащі змія виходить диск сонця, по спеціально прокресленій дузі він піднімається у найвищу точку, а потім опускається вниз і зникає у другій пащі²⁸. Змій тут виступає як символ мороку ночі, що поглинає сонце.

Таким чином, композиція на керченській сокирці може бути прочитана так: сонценосний олень, але вже з бичачими рогами, повернутий мордою в бік руху, водить сонце по небосхилу зліва направо. Солярні знаки над головою тварини фіксують три моменти руху: появу сонячного світила, знаходження сонця в zenitі і зникнення його.

Оскільки сокирка з Керчі є випадковою знахідкою, а до того ж ще й імпортною, наше дослідження носить загальнотеоретичний характер. Проте виявлення зображень аналогічних композицій в комплексах речей певної археологічної культури пояснює окремі риси ідеологічних уявлень її носіїв.

В. В. ОТРОЩЕНКО

**Об изображении
на топорике
эпохи поздней бронзы
из Керчи**

Резюме

В заметке подвергается рассмотрению рисунок, выгравированный на бронзовом топорике из Керчи — уникальной находке эпохи поздней бронзы. Исследователи, обращаясь довольно часто к этой находке, до сих пор не уделяли особого внимания изображению на ней.

Автор считает, что на топорике изображена символическая фигурка оленя с бычьими рогами. Появление в искусстве животного со смешанными чертами оленя и быка, вероятно, объясняется сосуществованием культа быка с сохранившимися еще со времени неолита — ранней бронзы пережитками культа оленя.

Над головой животного находится три знака: в центре крест, заключенный в круг, а по сторонам две концентрические полукружности, обращенные выпуклостями к центральному кругу. Описанные знаки относятся к числу солярных. В сочетании с изображением оленя с бычьими рогами они, вероятно, символизируют три узловых момента движения солнца по небосводу: восход, выход в zenit и закат. Животное выступает здесь, как возница солнца.

Такая расшифровка композиции на керченском топорике находится в соответствии с верованиями людей бронзового века, связывавших целый ряд животных, в том числе оленя и быка, с культом солнца.

²⁶ И. А. Мещанинов. Вказ. праця, стор. 10.

²⁷ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 30—31.

²⁸ А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству.— МИА, № 165, М., 1969, рис. 70, 3.